

РУСИФІКАЦІЯ, ДЕРУСИФІКАЦІЯ І НАЦІЄТВОРЕННЯ У ЗАПОРІЗЬКОМУ РЕГІОНІ

Русифікація була одним з головних напрямків комуністичної політики в Україні. Радянська влада послідовно продовжувала політику царських чиновників, спрямовану на перетворення України на частину російського етнічного простору, прикриваючись при цьому ідеєю розширення сфери вживання російської мови як мови міжнаціонального спілкування жителів багатонаціонального СРСР. У кожному регіоні України русифікація набувала специфічних рис. Певну специфіку вона мала і в Запорізькій області.

У науковій літературі про русифікацію Запорізького краю не писали. Це була “незручна” тема, дослідження якої не підтримувалося ні місцевою владою, ні керівництвом наукових структур. Разом з тим, необхідність вивчення цього специфічного процесу, аналізу його наслідків не викликає заперечень. У запропонованій читачу статті на підставі статистичних та інших матеріалів досліджується процес русифікації області в останні десятиліття існування СРСР, і в загальних рисах характеризується мовно-культурна та етносоціальна ситуація, що склалася в умовах незалежності України.

Запорізька область належить до тих регіонів України, де процес русифікації в роки радянської влади зайшов особливо далеко. В обласному центрі напередодні проголошення незалежності України залишилася лише одна (із загальної кількості 101) школа з українською мовою викладання. У великих містах області – Мелітополі, Бердянську, Енергодарі також фактично не залишилося україномовних шкіл. Одночасно завершилося переведення на російську мову викладання всіх предметів у вищих навчальних закладах.

Особливо інтенсивно розгорнулася русифікація населення області в останні десятиліття існування СРСР.

У жовтні 1978 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР приймають постанову “Про заходи щодо дальшого вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках”. У 1983 р. була введена 16-відсоткова надбавка до зарплати вчителям російської мови і літератури порівняно з викладачами української мови та літератури. Це було пряме повернення до ганебної практики російського самодержавства, коли вчителі в українських губерніях одержували доплату за “обрусеніє края”. Наступного року була прийнята нова постанова, за якою на вивчення російської мови виділялося додатково 2 години на тиждень. На виконання нових партійно-урядових постанов у Запоріжжі розробили власні заходи. Через півтора року влада рапортувала про відкриття спецшкіл з поглибленим вивченням російської мови, створення 560 гуртків і 407 факультативів, а в Бердянському, Приморському й Приазовському районах – додаткових груп з вивчення російської мови. 514 кабінетів з цієї дисципліни було обладнано найновішою на той час лінгафонною технікою.

Промотором русифікаторської політики була місцева партійно-радянська номенклатура. У 70–80-х рр. російська мова безроздільно домінувала в кабінетах можновладців області.

Як виконавців політики зросійщення досить успішно використовували викладачів російської мови і літератури. З цією метою у їх складі швидко збільшували компартійний прошарок. У 1979 р. в Шевченківському районі Запоріжжя членом КПРС став кожен четвертий вчитель російської мови – небачено високий відсоток для педагогічних колективів. Це створювало умови для прискореного кар’єрного росту. Разом із вчителями історії та суспільствознавства вчителі російської мови були основою партійного впливу в педагогічних колективах.

Батьків заохочували писати заяви з проханням про звільнення їхніх дітей від вивчення “непотрібних” української мови та літератури, і багато з них на це охоче йшли, посилаючись, зокрема, на ...стан здоров’я дітей. У результаті виросло покоління, яке не лише не знало рідної мови, але й хизувалося цим.

Підступність владної політики у мовній сфері проявлялася особливо яскраво: все було влаштовано так, щоб ініціаторами звільнення була не стільки влада, скільки батьки – як росіяни, так і українці, болгари, євреї, білоруси, представники інших національностей. Такий сценарій став можливим тому, що в русифікаційну політику був “вмонтований” механізм самопідштовхування. “Саморусифікація” стимулювалася тими суспільними деформаціями, які свого часу викликала примусова русифікація.

Що це означає? Освіта, зокрема вища і середня спеціальна, стала в другій половині ХХ століття найважливішою передумовою успішного просування по службовій драбині, в широкому розумінні – потужним фактором соціальної мобільності. В тодішніх умовах у регіоні знання української мови не давало дітям ніяких додаткових шансів у житті. З урахуванням

перевантаженості шкільної програми і майбутніх вступних іспитів до інституту чи університету, на які орієнтувалася більшість випускників міських шкіл, було “доцільніше” використати години, що вивільнялися після відмови від вивчення української мови, для вивчення “потрібних” предметів. Адже викладалися вони російською мовою, якою, до речі, як правило, проводилися і вступні іспити. Тому батьки й писали заяви про звільнення. А партноменклатурник, як колись прокуратор Іудеї Понтій Пілат, з мовчазної згоди якого повели на Голгофу Ісуса Христа, “умирав руки”.

Саме на вступних іспитах виявлялася житейська “мудрість” авторів цих заяв про відмову вивчати українську мову. Можливо, це допомогло їхнім дітям стати студентами і в майбутньому влаштуватися в житті.

Але такий шлях був доступний не для всіх. Система вищої і середньої спеціальної освіти в Україні була чітко зорієнтована на російськомовне населення. Україномовна молодь, хоча й мала навики у спілкуванні російською мовою, але недостатні для ефективної конкуренції з російськомовними. До того ж, за рівнем загальної підготовки україномовна молодь – в умовах Запорізької області, головним чином, сільська – помітно відставала від своїх міських ровесників. Адже, на відміну від міських шкіл, у сільських декілька різних предметів часто викладав один учитель, були відсутні технічні засоби навчання, не велося (або велося на дуже низькому рівні) викладання іноземних мов. Часто після 8 класу перед сільським юнаком чи дівчиною поставала проблема – ходити до середньої школи (часто по бездоріжжю), що знаходилася за 5-10 км від рідного села, чи їхати до міста і вступати до ПТУ, що готували робітничі кадри. Велика кількість сільської молоді змушена була вибирати другий шлях. А після закінчення ПТУ, де готували за вузькопрофесійною, а не загальногуманітарною програмою, шлях до вузів практично був закритим. До того ж, сільські жителі не мали тих “виходів” на “верхи”, того “блату”, який мали міські жителі. А саме ці фактори часто були визначальними при вступі до престижного інституту чи університету. В цих умовах тисячі українських талантів виявилися не затребуваними суспільством. Ще у 60-ті роки ХХ ст. дисидент Іван Дзюба у книзі “Інтернаціоналізм чи русифікація”, яка довго ходила у “самвидаві” і стала доступною масовому читачу лише у 1990 р., навів дані, які ніхто не міг заперечити: “По УРСР в обрахунку на 1000 українського населення припадає 8 студентів, а на 1000 російського населення 18, тобто понад удвоє більше” [1, с.156]. Статистика показує, що відсоток українців у вищих навчальних закладах області (за винятком Мелітопольського інституту механізації сільського господарства і деяких факультетів педінститутів, де була спеціальна рознарядка на вихідців із села) був значно нижчий, ніж їх доля в населенні області. Незважаючи на задекларовані партією і державою ідеї про рівність усіх в одержанні освіти, у реальному житті існувала слабо прихована дискримінація українськомовного населення.

Відстаючи на старті життєвого шляху, українці були приречені весь час “доганяти” або назавжди залишатися на нижніх щаблях соціальної драбини. Якщо хтось у цих умовах зумів “вириватися наверх”, то лише завдяки додатковим зусиллям і самообмеженню в інших сферах життя. Але, як правило, це були винятки, що лише підкреслювали загальну тенденцію: україномовні діти мали гірші умови для самореалізації в освіті, а в майбутньому – нижчий соціально-культурний статус. За даними демографічного перепису 1979 р., лише 57 українців (у розрахунку на 1000 працюючих) мали вищу і незакінчену вищу освіту, в той час як цей показник серед росіян в Україні становив 115, євреїв – 322, білорусів – 77. Середню і середню спеціальну освіту мали 172 українці, 367 росіян, 450 євреїв і 310 білорусів. Щодо неповної середньої і початкової освіти, то тут українці тримали сумнівної “пальму лідерства”: на тисячу працюючих – 561 українець, 463 росіянина, 207 євреїв і 536 білорусів.

Таким чином, українці були поставлені в невідгідні, порівняно з росіянами, чи зросійщеними українцями, життєві умови. Тим, хто хотів уникнути цієї дискримінації, пропонувався простий і ефективний вихід: якнайшвидше відмовитися від рідної мови і культури, злитися з російськомовним середовищем.

Підсумки русифікаційних процесів в області за роки комуністичного правління підвів Всесоюзний перепис населення 1989 р.. Його результати по Запорізькій області подано у порівнянні з відповідними даними за 1959 рік (Таблиця 1) [2; 3, с. 126].

Таблиця 1

Національність	1959 р.	у %	1989 р.	у %
Українці	999425	68,27	1308038	63,07
Росіяни	379149	25,9	664085	32,02
Болгари	36598	2,5	34633	1,67
Білоруси	9692	0,66	18359	0,89
Євреї	20811	1,42	14361	0,69

Переписи зафіксували швидке скорочення питомої ваги українців у складі населення регіону і відповідне зростання відсотку росіян. Якщо 1959 р. українці становили 68,3%, а росіяни – 25,9% населення області, то 1989 р., відповідно, 63,1% і 32,0%. Частково це збільшення було викликано міграцією росіян в область і трохи більшою народжуваністю в російських сім'ях. Але більшою мірою це був результат відмови від власної національності – частина українців під час переписів називали себе росіянами. У результаті кількість жителів області, які ідентифікували себе як росіяни, за 30 років зростає з 379,1 тис. до 664,1 тис. чол., тобто, майже на 75%. Спостерігалось також зростання чисельності і частки у складі населення області білорусів. Чисельність болгар і євреїв, навпаки, зменшувалася.

Перепис населення зафіксував ще одну тривожну тенденцію: стрімке зростання у регіоні чисельності і питомої ваги у складі населення тих українців (і представників деяких інших національностей), що стали вважати рідною мовою російську. Цю тенденцію ілюструє таблиця 2 [3, с. 140].

Таблиця 2

	Кількість осіб, які вважають рідною мовою (у % до чисельності осіб кожної національності)					
	Мову своєї національності		Мову не своєї національності			
			українську		російську	
	1979 р.	1989 р.	1979 р.	1989 р.	1979 р.	1989 р.
Все населення	82,7	81,9	1,8	2,0	24,1	25,5
українці	79,5	77,0	–	–	20,5	23,0
росіяни	98,5	98,3	1,5	1,7	–	–
болгари	28,0	48,0	2,1	2,4	69,9	49,4
білоруси	31,5	31,1	6,7	6,8	61,8	62,0
євреї	4,5	4,7	1,1	1,2	94,4	94,1

Таким чином, у січні 1989 р. українську мову своєю рідною вже не вважали 23% українців області. Як на рідну, вони вказали на російську мову. Упродовж 1979–1989 років кількість і частка таких серед українців збільшилася. Серед інших національностей області, дані про яких наведено у таблиці 2, російська мова (як рідна) взагалі домінувала. Що ж стосується росіян, які потрапляли в регіоні в україномовне середовище, то у 1989 р. лише 1,7% їх загальної кількості вважали своєю рідною мовою українську.

Динаміка цих процесів у різних районах області істотно відрізнялася. Матеріали, наведені в таблиці 3, свідчать, що тон русифікаторським процесам у середовищі українців задавали великі міста області – Мелітополь, Бердянськ, Енергодар і обласний центр. У м. Запоріжжі українці становили 61,3%, а російську мову рідною назвали 31,8% з них [3, с. 146]. У цих чотирьох містах проживала переважна більшість населення області – 60%. На прикладі сільських районів області звертає на себе увагу така залежність: чим більше на їх території проживало українців і менше росіян (та представників інших національностей), тим менше тут було українців, які вважали своєю рідною мовою російську. Найбільш русифікованими на рубежі 80–90-х років ХХ ст. виявилися південні райони області – Приморський, Якимівський, Приазовський, Кам'янсько-Дніпровський і Мелітопольський. У цих сільських районах, де відсоток росіян, болгар та інших національних меншин наближався до 50, близько 25% всіх українців назвали російську мову рідною.

Дані таблиць 2 і 3 яскраво вказують на головний вектор, у якому йшла взаємодія культур і мов в області – тотальна русифікація. Багатьом, хто ознайомився з результатами переписів 1979 і 1989 років, здавалося, що цей процес набув незворотного характеру. Деякі автори вважають, що дані про українців, які вважали своєю рідною мовою російську, дуже занижені: у дійсності російськомовних українців (так званих “русофонів”) у регіоні було значно більше. До того ж, навіть україномовні українці, добре знаючи російську мову і перебуваючи у російськомовному середовищі – у студентських аудиторіях, школах, на роботі, у транспорті, в магазинах тощо, змушені були спілкуватися, як правило, російською мовою. У результаті, українську мову в Запоріжжі, констатував у грудні 1988 р. на Запорізькій міській партконференції декан філологічного факультету університету проф. В. Чабаненко, “можна було почути лише вдома на кухні, у місцевому відділенні Спілки письменників України і на філологічному факультеті університету”.

Таблиця 3

Адміністративно-територіальна одиниця	У % до загальної кількості, 1989 р.		
	Українці	Російськомовні українці	Росіяни
<i>Сільські райони області</i>			
Гуляйпільський	91,4	1,1	7,1
Пологівський	90,3	1,2	8,2
Новомиколаївський	89,6	1,0	9,1
Чернігівський	89,1	1,0	8,6
Оріхівський	86,9	1,8	11,6
Куйбишевський	82,1	2,3	14,1
Токмацький	80,6	1,5	16,4
Вільнянський	79,5	2,3	18,2
Запорізький	78,0	2,5	19,4
Бердянський	72,6	7,5	16,6
Василівський	69,8	10,3	27,6
Веселівський	68,8	10,5	28,6
Михайлівський	66,6	9,7	30,3
Мелітопольський	54,8	26,2	39,9
К.-Дніпровський	53,7	11,6	44,2
Приазовський	50,8	21,2	30,0
Якимівський	50,0	24,8	44,1
Приморський	48,0	25,1	22,8*
<i>Міста області</i>			
Токмак	74,5	9,0	22,9
Запоріжжя	61,3	32,8	34,2
Енергодар	52,4	36,4	44,2
Мелітополь	44,8	48,2	48,3
Бердянськ	46,5	46,0	46,6
<i>Всього по області</i>	63,1	23,0	32,0

Коли б Україна залишилася у складі СРСР, українці Запорізької області через 10-20 років могли перетворитися на національну меншину.

Після проголошення незалежності в області склалася суперечлива соціально-політична ситуація. Ліві і проросійські сили, які домінують в політичному спектрі, гальмують дерусифікацію краю. Однак, незважаючи на всі їх зусилля, роки незалежності були відзначені розширенням можливостей для задоволення мовних запитів українців і представників національних меншин. У наведеній нижче таблиці наводиться динаміка розподілу учнів за мовою навчання після проголошення незалежності в Запорізькій області (див. таб. 4).

Таблиця 4

Навчальний рік	Мова навчання (у % до підсумку)		
	Українська	Російська	Всього
1991/1992	23,0	77,0	100,0
1995/1996	31,5	68,5	100,0
2004/2005	56,7	43,3	100,0
2008/2009	68,3	31,7	100,0

Частка учнів, які навчалися українською мовою, становила у 1991/1992 навчальному році 23,0%, а російською – 77,0%. Через 17 років це співвідношення змінилося, відповідно, на 68,3% і 31,7%. Прогрес помітний, але ще далеко до оптимальних показників, які повинні наближатися до співвідношення національних груп у складі населення області. Особливо мало дітей навчаються українською мовою в містах області – Енергодарі (29,2%), Бердянську (33%), Запоріжжі (43,2%), Мелітополі (44%) (дані за 2004/2005 навчальний рік). Звертає на себе увагу той факт, що переважно російськомовними залишаються гімназії та інші елітні загальноосвітні заклади, які

* 25,2% населення Приморського району становили таврійські болгари

надають освітні послуги вищого ґатунку. У деяких школах “україномовність” ще не стала органічною: навчальний і виховний процес на примітивному російсько-українському суржику. Однак все це не спростовує очевидного факту: в умовах незалежності процес русифікації був зупинений. Державна мова в школах регіону перестає бути на правах упослідженої. Вона поступово опановує шкільні класи й студентські аудиторії, стає мовою науки. І, що особливо важливо, це не викликає соціальної напруги в суспільстві.

Цього, схоже, не хочуть помічати багато наших земляків, у тому числі народні депутати від Партії Регіонів В. Богуслаєв та Я. Сухий, які ще у листопаді 2003 р. у тижневику “Зеркало недели” вкотре виступили за надання російській мові статусу офіційної [4]. Автори досить об’єктивно змалювали звуження у свій час сфери використання української мови в суспільстві і, відповідно, розширення сфери вживання російської, але жодного слова не сказали про необхідність вивчення державної мови тими посадовими особами і керівниками господарських і фінансово-економічних структур, які за 20 років дії “Закону про мови” цього не спромоглися зробити. Це б нормалізувало ситуацію, адже україномовна частина суспільства добре знає російську мову і, таким чином, давно живе у стані реальної двомовності. Залишилося вивчити українську мову решті (не забуваючи, звичайно, рідну – російську, болгарську, єврейську, угорську та ін.) і питання про двомовність зникне саме собою. Ця думка досить поширена серед україномовних запоріжців. Ще у лютому 1989 р. у виступі на Запорізькій міській партконференції проф. В. Чабаненко зазначив: “Якби було по-доброму, то хай би вже й двомовність, але справді гармонійна, орієнтована не тільки на українців (тобто корінне населення), а й на росіян та інших прибулих у нашу республіку не україномовних громадян. Тепер же ота “гармонійна” двомовність обов’язкова лише для нас, українців”.

Часто доводиться чути, що на мовному питанні в сучасній Україні безсоромно і цинічно спекулюють несумлінні політики, перетворюючи його на засіб для збереження впливу на російськомовний електорат південних і східних областей України. Це справді так. Але це ще не вся правда. Проект збереження і захисту російської мови та культури в Україні має й суто геополітичний вимір. По суті, пише відомий український письменник Юрій Андрухович, це “проект реального збереження і дальшого функціонування імперії у її найсуттєвішому вимірі”. Він розрахований на майбутнє, на очікуваний певними політиками час “Ч”, коли вирішуватиметься питання, залишатися Україні незалежній, чи знову стати частиною імперії: “...Єдина російська мова і спільні культурно-ментальні коди повинні цементувати в єдину цілість якомога більше населення колишніх радянських територій. Слушною історичною миті ці відрубані кусні знову позростаються – головне зберегти ностальгію за минулим і потяг до цього зрощування, а російська мова є виразником цієї ностальгії і цього потягу” [5, с. 3].

Виступи за введення офіційної двомовності почастишали після виборів до місцевих рад 2006 р. за партійними списками, коли обласні й міські ради Півдня і Сходу опинилися під контролем Партії регіонів та їх союзників. Тоді були прийняті антиконституційні рішення про надання російській мові статусу регіональної. Далекі від науки керівники місцевих рад раптом зацікавилися мовним питанням та історією України. Логіку їх політики можна зрозуміти. “Помаранчеві” події 2004 р. показали, що в Україні, незважаючи на засилля російськомовної “попси”, російських бойовиків на телеекрані, домінування на книжковому ринку продукції північного сусіда, переважно російськомовної місцевої й центральної преси, виростає покоління громадян України, вільне від комплексу “меншовартості” по відношенню до Росії, проникнуте почуттями українського патріотизму і вірою в майбутнє України. І це не в останню чергу завдяки поверненню частини українців до їх історії, рідної мови й культури. Під впливом цих факторів категоріями українського патріотизму починають мислити, перш за все, українці. Це справляє вплив на представників національних меншин. Вони починають ставитися до України, як до своєї батьківщини. Певна переорієнтація відбувається і в середовищі етнічних росіян, які багато років проживають на її території. Феномен Майдану 2004 р. це переконливо продемонстрував. Він зібрав не лише україномовних українців. Україномовні виступи на Майдані в Запоріжжі становили не більше третини всіх виступів. Решта говорила російською мовою. Але головне виявилось не в мові виступів, а в їх змістові, який об’єднував україномовних і російськомовних українців, росіян, болгар, білорусів, євреїв і представників інших національностей, що виступили проти нахабної спроби влади відібрати у народу його право на вибір.

У цьому контексті заслуговує на увагу апелювання частини місцевих політиків і представників промислової еліти області до ідеї регіоналізму на російськомовному ґрунті як об’єднуючого фактору населення Півдня та Сходу України. Такий намір можна було б вітати. В умовах глобалізації місцеві особливості заслуговують на збереження й підтримку, якщо вони не суперечать ідеї суспільної стабільності і загальноукраїнської єдності. Але, як виявилось, регіональна ідея використовується для протиставлення Сходу України її Заходу.

Тим, хто й сьогодні продовжує мріяти про розкол України, варто нагадати, що історичні перипетії ХХ століття переконливо довели, що вона вже давно перестала бути конгломератом відмінних історико-географічних територій, кожна з яких мала власну історичну долю. Історичні долі окремих регіонів України переплелися настільки, що колишній “конгломерат” перетворився в єдине ціле, а відмінності між територіями набули рис місцевих особливостей. Той, хто сприймає мешканців Півдня і Сходу України, як росіян чи якийсь особливий субетнос (чи навіть націю), знаходиться в глибокому конфлікті з фактами. Субетноси в умовах інформаційного суспільства – це згасаючі історичні релікти, а для формування окремої нації на цій території немає умов. Більшість населення регіону вважають себе українцями. “Украина: Раскола не предвидется” – так назвав свою статтю Сергій Маркедонов. “России сегодня не стоит переоценивать раскол и дезинтеграцию Украины. Во многом такие представления мифологизированы” [6], – підсумовує автор. Цей висновок у різних редакціях формулювався багатьма українськими і російськими авторами і заслуговує на увагу в першу чергу тих в Україні, хто перебуває в полоні російської ідеї.

Відродження Української держави, повернення українському народу його історії стало потужним фактором національної консолідації етнічних українців. Незважаючи на суперечливу соціально-економічну та політичну ситуацію, в області припинилася русифікація, а з 1991 р. почався процес, який можна охарактеризувати як дерусифікацію українців. Це надзвичайно важливий процес, який є всі підстави називати історичним. Корінне населення України втратило мотивацію, що раніше штовхала його до національної переідентифікації на росіян. Порівняння результатів Всесоюзного перепису населення 1989 р. і Всеукраїнського перепису 2001 р. вперше за багато десятиліть показало збільшення частки українців у загальній масі населення Запорізької області і, відповідно, зменшення відсотку росіян і представників інших національних меншин (Див. таб. 5).

Таблица 5

Національність	Чисельність (тис. осіб, 2001 р.)	1989 р., %	2001 р., %	2001 р. до 1989 р., %
Українці	1364,1	63,1	70,8	104,3
Росіяни	476,7	32,0	24,7	71,8
Болгари	27,8	1,7	1,4	80,2
Білоруси	12,7	0,9	0,7	68,9
Євреї	4,4	0,7	0,2	30,3

При зменшенні населення області протягом 1989–2001 років з 2081,8 тис. до 1929,2 тис. чол. (на 7,3%), загальна чисельність українців збільшилася на 4,3%, а їх частка у складі населення виросла з 63,1% до 70,8%, тобто на 7,7%. У той же час, майже на 200 тисяч зменшилося число осіб, які ідентифікували себе як росіяни. Частково це пов'язано з від'їздом частини росіян на історичну батьківщину. Дослідники на підставі конкретних даних засвідчили факт, що певна частина росіян не сприйняла нових соціально-економічних та політичних реалій в новоутворених країнах і емігрувала до Російської Федерації. Цей процес охопив і Запорізьку область. І все ж, головний приріст українського населення було забезпечено поверненням до рідної національності тих українців, які під тиском імперської політики русифікації стали називати себе росіянами.

Зазначимо, що для прибічників імперської ідеї в Запоріжжі підсумки демографічного перепису 2001 р. виявилися несподіваними і викликали паніку. Відомий в регіоні анонім Яша Сєверний навіть поставив під сумнів їх достовірність [Див.: 7, с. 10]. Його аргумент смішний: остаточні результати перепису були обнародовані лише перед президентськими виборами ... 2004 р.

Паніку цих людей можна зрозуміти. Зафіксовані переписами тенденції повернення українців до своєї національності на тлі відродження їх історичної пам'яті і дерусифікації, свідчать про процес історичної ваги, що розгорнувся в південно-східному регіоні України після проголошення незалежності: тут відновилося українське націєтворення, яке було перерване декілька десятиліть тому комуністичною владою. Місцеві українці перестають бути просто “жителями” того чи іншого населеного пункту (“запоріжцями”, “мелітопольцями”, “гуляйпільцями і т. п.) або “земляками”, “тутешніми”, чи, навіть – незалежно від національного походження – “руськими”. Вони перетворюються в частину загальноукраїнської спільноти – і починають ідентифікувати себе як представники багатонаціональної української (політичної) нації, яка охоплює територію від Закарпатської до Луганської областей, від північної України до південного побережжя Криму. Вивчаючи проблему “Формування національних і соціальних ідентичностей в Україну новітнього часу (ХІХ–ХХ ст.)”, львівські дослідники під керівництвом Я. Грицака на підставі конкретних фактів обґрунтували висновок: “...Ідентифікаційна криза для багатьох представників українського соціуму [мається на увазі багатонаціональне населення всієї України. – Ф.Т.] поволі минає, залишається

позаду; починається процес формування нової української ідентичності у сенсі кордонів і громадянства, яка дедалі більше стає спільною для представників різних регіонів України” [Цит. за: 8, с. 148].

Звичайно, цей процес у нашому регіоні відбувається з певним запізненням. У Європі модерне націєтворення (у тому розумінні, в якому воно відбувається тепер в Україні) вже завершилося. Наприклад, поляки, румуни, болгари, німці чи французи як національні спільноти вже давно склалися. Про їх національну дезінтеграцію, тобто перетворення в інші нації, не може бути й мови. Приблизно те ж саме відбулося в Західній та Центральній Україні. Що ж стосується Півдня і Сходу держави, то умови для закінчення процесу націєтворення сформувалися лише після проголошення незалежності.

Принципово важливо, що в цей процес включилися не лише україномовні українці. Сума обставин, у яких опинилися представники російськомовного українства, місцеві росіяни, болгари, євреї та представники інших національних груп регіону, сприяє їх взаємному зближенню, консолідації. Людей різних національностей об'єднує єдине українське громадянство, однаковий обсяг юридично закріплених прав і обов'язків. Постійно проживаючи в Україні, вони перебувають у єдиному законодавчому полі. Сформувалося єдине освітнє середовище: підростає покоління навчається за однаковими шкільними програмами та підручниками, затвердженими Міністерством освіти і науки України. Після закінчення загальноосвітньої школи юнаки і дівчата йдуть в українські заклади вищої освіти. Десятиліття спільного проживання сприяли формуванню в жителів регіону територіального патріотизму – певного емоційного ставлення до землі, де проживають вони та їх діти, де, можливо, жили батьки і діди. Об'єднавчим фактором служать загальнодемократичні цінності, громадянське суспільство, яке в Україні перебуває в стадії становлення. Дуже важливо також, що всіх їх об'єднує загальнонаціональна економіка – адже господарство запорізького регіону є невід'ємною частиною загальноукраїнського народногосподарського комплексу. Інтереси бізнесу Південно-Східного регіону поширюються на інші області України, в той же час на Півдні і Сході України успішно діє бізнес з Києва, Харкова, Правобережжя і навіть Західної України. Той факт, що частина великих промислових підприємств регіону (головним чином тих, що колись входили до загальносоюзного військово-промислового комплексу) глибоко зв'язана з промисловістю Росії, вже не притягує весь регіон до північної сусідки так сильно, як це було в радянських умовах. Для переважної більшості мешканців регіону кордон між Україною і Росією є реальністю, яка відділяє дві держави і дві нації, два мовно-культурних середовища.

Звичайно, усвідомлення цієї нової реальності різними етнічними, соціальними, професійними чи віковими групами регіону відбувається з різною інтенсивністю. Але те, що перші кроки до усвідомлення себе українцями особами російського, болгарського, єврейського, білоруського чи якогось іншого походження вже зроблено, і що в цей процес інтенсивно втягується молоде покоління – не викликає сумніву. Взаємне зближення на ґрунті єдиного громадянства, територіального патріотизму є підставою для формування політичної нації. Це синтез різних етнічних груп, а не нове поглинання. Конгломерат жителів регіону, який ніколи не мав єдиної ідентичності і відносив себе, частково, до українців, частково, до росіян чи представників інших національних меншин, чи вважав себе просто “радянськими людьми”, все більше усвідомлює себе представниками єдиної загальноукраїнської політичної (а не етнічної) спільноти. Росіянин, болгарин, єврей, татарин не втрачає своєї етнічної ідентичності, але одночасно стає політичним українцем. Знання мови і звичаїв титульної більшості лише збагачує його і виховує почуття взаємної толерантності, яке є однією з вкрай необхідних якостей для нормального функціонування суспільства в глобалізованому світі. Цього поступального руху не можна зупинити ніякими політичними спекуляціями та антиукраїнськими акціями.

Подібні процеси відбуваються в різних країнах світу. Політичними американцями стають новоприбулі в США жителі різних країн Європи, Латинської Америки, Африки й Азії – представники різних етнічних і релігійних груп з усіх континентів світу. З телеекранів ми щоденно чуємо, як соборним поняттям “россияне” об'єднуються власне етнічні росіяни (говорячи російською мовою, русские), а також інші громадяни РФ – татари, українці, євреї, чуваші, буряти, мордвини, чеченці, інгуші, дагестанці, адигейці, якути, буряти, калмики, евенки, чукчі та ін. Вони належать до різних мовних груп, релігійних конфесій, істотно відрізняються своїм економічним укладом і навіть перебувають на різних етапах історичного розвитку. Деякі з них мають у межах Російської Федерації автономний устрій і досить розвинуту національну свідомість. Але всіх їх називають “россиянами”, причому в це поняття вкладається зміст значно ширший і глибший, ніж просто громадяни Російської Федерації. Багато російських дослідників цілком серйозно стверджують, що сьогодні йде процес формування російської поліетнічної політичної нації. Але немало й таких, які в цьому дуже сумніваються. Російської нації ще не існує, стверджують вони, а чи сформується вона, чи ні – залежить від багатьох обставин. Що ж стосується ідеї “російської нації”, яка широко

пропагується в сучасній Росії, то це не що інше, як модернізований проект “радянського народу”, який, як відомо, закінчився грандіозним провалом.

Дискусія з приводу російського націєтворення для нас важлива як інструмент для аналізу українських реалій. Немає жодних логічних підстав вважати, що в Україні умови для націєтворення гірші, ніж у сусідній Росії. Ні, у нас вони значно сприятливіші. Україна у всіх відношеннях значно однорідніша, ніж Росія. Відмінності між різними етнічними групами в Україні не такі значні, як у Російській Федерації; економічний устрій різних груп населення відрізняється неістотно, тут немає такого перепаду в природно-кліматичних умовах, який є у наших північних сусідів. Нарешті, Україна економічно однорідніша, ніж Російська Федерація. У чому Україна помітно поступається Росії, так це у пропаганді ідеї національної єдності (по-суті, національної ідеї). У Російській Федерації ця ідея поширюється значно інтенсивніше, ніж в Україні. Створений “Общероссийский союз общественных объединений “Российская нация”, який 2008 р. заснував Орден “Российская нация”. Цей орден вручає активним пропагандистам російської ідеї висока посадова особа – Голова Держдуми РФ. Однак, ця пропагандистська кампанія, якою б інтенсивною вона не була, не може замінити дію об’єктивних націєтворчих факторів, які в Україні діють сильніше.

Все це дає підстави стверджувати, що в Україні в умовах незалежності відбувається процес формування нової національної ідентичності, яка охоплює не лише титульний етнос, а й усіх громадян держави. Ця ідентичність ґрунтується не на мовній, культурній чи релігійній приналежності, як це було у попередні історичні епохи, а на прагненні створити ефективні форми співжиття в єдиній державі. Цього можна досягти лише на засадах раціонального прагматизму, який продемонстрував себе найефективнішою формою міжетнічних відносин в різних країнах світу на початку третього тисячоліття. Відомий вітчизняний спеціаліст з етнополітики О.М. Майборода з цього приводу зазначив: “Українська поліетнічна нація може постати, самоусвідомитися і самоствердитися як нація людей, які різного роду цивілізаційні та етнічні sentimenti підпорядковують завданням фізичного виживання, розвитку продуктивних сил, створення конкурентоспроможної продукції...” [9, с. 74].

Це ще один аргумент у дискусії з тими політиками проросійської орієнтації, які, спекулюючи на регіональних відмінностях України, прагнуть нав’язати їй жителям псевдонаукову ідею, згідно з якою по географічній вісі держави – р. Дніпро – йде глибокий цивілізаційний розлом, що надає територіям і населенню, розташованим на Лівому і Правому її берегах, різновекторного характеру розвитку. Відповідно, переконують вони, Правобережжя орієнтується на Захід (на Європу), Правобережжя – на Схід (на Росію). Ще раз повторюємо: такий розлом існує лише в буйній уяві цих добре відомих в регіоні особистостей і поки що підконтрольних їм груп суспільства. Ці політики нервують, поспішають, не зупиняються перед авантюрами, бо час працює проти них. Вони відчувають: те, що ними вважалося “лінією розлому”, раптом почало рухатися, вже пересікло фарватер Дніпра і просувається на Схід, по територіях, які вважаються їх вотчинами. Це добре видно на прикладі Запоріжжя, де український патріотизм став виходити за межі невеликого українського середовища, в якому його тримала посткомуністична номенклатура області і пов’язані з нею фінансово-економічні та політичні структури проросійської орієнтації. У минуле відходять часи, коли українським патріотизм в регіоні були тотожними поняттями, коли до кожного, хто пробував спілкуватися українською мовою, ставилися з підозрою або навіть вішали ярлик “націоналіста”. Тепер щирими патріотами України все більше відчувають себе русифіковані українці і представники інших етносів держави, які традиційно мешкають у регіоні, у тому числі етнічні росіяни.

Ці почуття формуються на підставі природного прагнення представників різних етнічних груп регіону створити такі умови життя, які відповідають сучасним європейським стандартам. Ці стандарти їм вже відомі, бо після падіння “Берлінського муру” мільйони українців, зокрема й жителів Запорізької області, побували за кордоном і своїми очима побачили, як там живуть пересічні громадяни. Цілком природним є їхнє бажання жити по-європейськи в себе дома.

Є й несподівані прояви наростаючого процесу формування української політичної нації. Зокрема, окремі політики, які традиційно притримувалися проросійської орієнтації, пристосовуючись до змін в настроях людей, звертаються до псевдопатріотичної української риторики.

Все це різні, інколи суперечливі прояви процесу формування поліетнічної української нації. Основним критерієм належності до неї є відчуття єдності інтересів усіх громадян держави, тобто загальнонаціональних інтересів. Це відчуття формується поступово, але його риси вже починають вимальовуватися. “Набуття нових рис надалі полегшить українцям стратегічний вибір [мається на увазі Схід – Захід, Європа – Росія. – Авт.]. Він буде зроблений нацією, чия психологія не буде, як зараз, податливою різним апеляціям до східнослов’янського братерства, але натомість буде

ставити наріжним каменем прагматизм та ефективність. Тобто ті риси, які найбільш виразні у західній цивілізації” [9, с. 74], – підсумовує О.М. Майборода.

Будь-яка політична нація, як правило, формується навколо певного етнічного ядра. Без сумніву, в Україні таким ядром є українці. Вони, як титульний етнос, дали назву країні й державі. Від їх національної консолідованості багато в чому залежить інтенсивність формування політичної нації.

Демографічний перепис 2001 р. зафіксував суперечливу тенденцію: з одного боку, українці повертаються до своїх національних коренів, а з іншого – питома вага тих українців, які вважають своєю рідною мовою російську в загальному масиві жителів українського населення навіть збільшилася. (Див. таб. 6) [10, с. 294].

Таблиця 6

Національності	Вважають рідною мовою					
	мову своєї національності		українську		російську	
	1989 р.	2001 р.	1989 р.	2001 р.	1989 р.	2001 р.
Українці	77,0	68,8	–	–	23,0	30,9
Росіяни	98,5	95,3	1,5	4,4	–	–
Болгари	48,0	31,8	2,4	6,0	49,4	61,8
Білоруси	31,1	15,9	6,8	12,5	62,1	70,9

Проте це збільшення російськомовних українців має особливу природу: воно забезпечилося новоповерненими українцями, які переідентифікували себе в роки незалежності в українців із росіян. Вони, цілком зрозуміло, залишаються російськомовними.

Ці метаморфози свідчать, що асиміляція українців припинилася (або істотно загальмувалася). Російськомовність перестає бути перепорою для утвердження української ідентичності. З іншого боку, таблиця 6 засвідчила, що у складі росіян, болгар, білорусів та представників інших національних меншин у 2001 р. виявилось значно більше осіб, які вважають українську мову рідною, ніж це було 1989 р.

Зазначені демографічні процеси свідчать, що у середовищі населення регіону йде посилення українського етнічного впливу. І це головна запорука того, що Запоріжжя залишиться невід’ємною частиною незалежної України, а її жителі – частиною української політичної нації. Своєю чергою, це означає, що раніше чи пізніше вони почнуть вести себе відповідно до своїх національних інтересів, тобто як українці.

Джерела та література

1. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. – 1990. – №6.
2. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі: Довідник. – К., 2001.
3. Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи 1989 г.). – Запорожье, 1991.
4. Богуслаев В., Сухой Я. Право на родное слово: Еще раз по вопросу о целесообразности присвоения русскому языку статуса официального // Зеркало недели. – 2003. – 8–14 ноября.
5. Андрухович Ю. “Орім свій переліг... і сіймо слово” // Урок української. – 2001. – № 7.
6. Искра (Запоріжжя). – 2007. – 6 вересня.
7. Истеблишмент. – 2008. – 10–16 апреля.
8. Сусак В. Фактор мови та зміни політичних постав: порівняльний аналіз Львова та Донецька (1994–2004 рр.) // Україна модерна. Спеціальний випуск: Київ–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. – К.; Львів, 2007.
9. Майборода О.М. Українська самоідентифікація на сучасному етапі: елітарна та масова версії // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т. 1.
10. Державний комітет статистики. Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2004.

Summary

The object of current research is russification as one of the main directions of Communist politics in Zaporizhzhya region in last decades of USSR existence. Basing on statistic and other sources, the process of spreading Russian language and identity among the population of the region is analyzed. The general characteristic of language-cultural and ethno-social situation in the region under the conditions of Ukrainian independence is also given.